

на прикладний рівень досліджень форм, способів і методів її цілеспрямованого використання як інструменту національної консолідації. Відчуття спільної ідентичності підтримується за допомогою періодично повторюваних спеціальних ритуалів, що відтворюють спільне сакральне минуле. Ідеї щодо ролі місць пам'яті, колективних дійств (ритуалів), спільної символіки, заснованої на актуалізації історичної пам'яті, її тріумфально-героїчних й травматично-трагічних аспектах, було плідно й цілеспрямовано використано в процесі формування наднаціональної ідентичності громадян країн – членів Європейського Союзу.

Сучасні розробники напряму memory studies активно застосовують когнітивний потенціал меморіальних досліджень до будь-якої проблематики мікро-, мезо- чи макрорівня: від регіональних проявів геноциду і девіації індивідуальної психіки до Голокосту й питань війни та миру в глобальній системі міжнародних відносин.

В Україні проблематикою історичної пам'яті займалися В. Артиух, Л. Буряк, В. Ващекевич, В. В'яtronович, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, А. Кудряченко, М. Михальченко, Л. Нагорна, В. Ткаченко, О. Трегуб, В. Солдатенко, Ю. Шаповал, О. Удод та інші історики, політологи, філософи, соціологи.

Серед різних напрямів меморіальних досліджень особливий інтерес з погляду нагальних потреб сучасної України викликають дослідження інструментальних можливостей політики пам'яті й використання державних і недержавних засобів з метою впливу на актуалізацію колективної пам'яті в напрямі посилення її конструктивного потенціалу в досягненні суспільної злагоди. Це зумовлено великим потенціалом політики пам'яті як інструменту формування й підтримки національної єдності й суспільної консолідації. Європейський і світовий досвід демонструє наявність широкої палітри форм, способів, «технологій» здійснення виваженої політики пам'яті, спрямованої на досягнення позитивного, історично прогресивного результату. До таких інструментів належать створення розгалуженої мережі різноманітних державних установ (інститутів, фондів, музеїв) для реалізації урядової стратегії у сфері історичної пам'яті; прийняття законів, спрямованих на реабілітацію жертв колишніх режимів і покарання винних у злочинах; широке використання засобів масової інформації і масової культури (кіно, музики) для актуалізації пам'яті, яка об'єднує різні етнокультурні та релігійні групи; відродження національних символів та обрядів і створення нових, спрямованих на комеморацію знакових подій і постатей (встановлення свят і днів пам'яті, ритуалів ушанування видатних історичних постатей, використання державної і патріотичної символіки тощо).

1.2. Політика «подолання минулого» і ствердження історичної справедливості в національній пам'яті ФРН

У багатьох країнах, які у ХХ ст. перебували під владою тоталітарних режимів, тривають гострі дискусії, пов'язані з тим, чи потребує тоталітарне минуле подолання, й наскільки правомірно вести мову про «колективну

вину» всього народу за злочини минулого. Після Другої світової війни «подолання минулого» стало ключовим поняттям та багатовимірним процесом у західнонімецькому суспільстві. У повоєнній Німеччині ця проблема набула характеру «осмислення минулого» (*Vergangenheitsbewältigung*) у спосіб, що передбачає формування висновків для сьогодення. Цей болісний процес розтягнувся на декілька десятиліть і пройшов ряд етапів, включно з приєднанням східнонімецьких земель до ФРН (1990 р.). При цьому визначальну роль відігравали обставини, за яких відбувався цей процес, та глибина осмислення минулого.

Хоча нацистський режим з його расовою мотивацією та ідеологічними засадами проіснував лише 12 років, за цей час нацистською ідеологією була просякнута вся система суспільних відносин. У Третьому рейху були й тверді прихильники інших ідеологічних настанов і культурних ціннісних орієнтацій. Утім, чимало противників режиму були вимушенні емігрувати і змогли повернутися на батьківщину лише після повалення нацизму.

Поразки Німеччини в Першій та Другій світових війнах наочно продемонстрували хибність і руйнівний характер расової ідеології та великороджавних доктрин німецького «Особливого шляху» (*«Sonderweg»*) і «Натиску на Схід» (*«Drang nach Osten»*), поширеніх після створення єдиної німецької держави 1871 р. Проте й після 1945 р. кінець нацистського режиму і самогубство Гітлера неоднозначно сприймалися багатьма верствами німецького суспільства.

Союзники по антигітлерівській коаліції здійснювали систему заходів з денацифікації окупованих територій. Були розпущені всі організації НСДАП. Її членам і функціонерам заборонялося обіймати державні посади. Протягом 1945 р. у чотирьох зонах окупації було заарештовано 270 тис. осіб з нацистським минулим. Для населення проводилися примусові екскурсії до колишніх концтаборів. Показовий характер мав і Нюрнберзький процес, який завершився стратою головних обвинувачених.

Утім, засудження лідерів нацизму ще не означало остаточної перемоги. Як свідчив професор Єнського університету Н. Фрай, «всі інші процеси, за винятком трибуналу над головними обвинуваченими, від самого початку наштовхувалися на реакцію ворожості (*Abwehr*) і протесту (*Widerspruch*). «Денацифікація» передбачала ретельну процедуру перевірки всіх повнолітніх німців. Були сформовані спеціальні суди (*«Spruchkammern»*), які визначали ступінь залучення людей до злочинів нацизму. Лише в західних зонах окупації ці суди до 1949 р. розглянули 3,6 млн справ. Згідно з опитуванням, проведеним у 1945-1946 рр. американським військовим командуванням, більше третини опитаних німців вважали націонал-соціалізм хорошою ідеєю, яка лише була погано реалізована.

Після повалення нацизму Німеччина вимушено стала на шлях не лише покарання злочинців, а й розвінчання історичних міфів та розвитку культури історичної пам'яті. З погляду історичної перспективи ключову роль у процесі осмислення минулого в 1945-1990 рр. зіграли дискусії як фахових істориків, так і провідних громадських діячів.

У контексті подолання минулого в Німеччині важливу роль відігравала так звана проблема «колективної вини» за злочини німецького керівництва за підтримки широких кіл суспільства. Першим цю проблему з усією гостротою поставив німецький філософ і громадський діяч Карл Ясперс. За його баченням, суспільство потребувало глибинного морального і духовного очищення, пов’язаного не тільки з покаранням винних за скосні злочини, а й з принциповим внутрішнім оновленням людської свідомості. На рівні національної самосвідомості це потребувало виведення належних висновків із практики минулого. Ясперс був ініціатором суспільно-політичної дискусії, спрямованої на вироблення радикального підходу до тоталітарного минулого та способів його подолання. Написана ним 1946 р. праця «Питання про вину» (Die Schuldfrage) відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування оновленої самосвідомості німецької нації. Полемізуючи з М. Гайдеггером, який вважав воєнну поразку принизливою капітуляцією, придушеннюм німецьких культурних і політичних устремлінь, Ясперс тлумачив звільнення Німеччини за допомогою союзників як можливість духовного оновлення і політичного відродження нації. Він рішуче заперечував тезу про «колективну вину» німецького народу, вдаючись для обґрунтування своєї позиції до глибокого аналізу сутності і типологізації вини. Застосувавши прийоми екзистенціальної філософії, Ясперс акцентував питання про моральну відповідальність людини за власні вчинки. Його теорія чотирьох типів вини протиставлялася концепції «колективної вини» німців. З погляду К. Ясперса, обов’язок кожного жителя Німеччини полягав у відмові від ілюзії власної благопристойності, початкової чесності та максимально неупередженої переоцінки свого минулого досвіду. Такий підхід вимагав щирого покаяння, яке є неодмінною передумовою духовного очищення і морального оздоровлення особистості. Загалом заслуга Ясперса полягає в тому, що в основу самосвідомості німецького народу було покладено почуття відповідальності та усвідомлення провини за злочини нацизму. Адже, на його думку, лише знання й збереження історичної пам’яті про минуле здатні запобігти його поверненню. Натомість супротивники К. Ясперса стверджували, що німецький народ не має спокутувати провину за злочини нацистського періоду, оскільки винуватцями війни були Гітлер і його найближче оточення. Такі закиди полегшували самовиправдання, відсторонення від історичної правди чи пряме заперечення злочинів нацизму.

З утворенням 1949 р. двох держав – ФРН та НДР – основні завдання щодо проведення політики «перевіховання» покладалися на їх уряди та суспільно-політичні системи. Непересічне значення мали рішення судів у західних окупаційних зонах та Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі. Вони який засудили 5025 осіб за військові злочини і злочини проти людяності та винесли 486 смертних вироків. Важливо, що Нюрнберзький трибунал, засудивши агресивну війну, дав їй не тільки морально-етичну, а й правову оцінку. Okрім визначення причетності до злочинів нацизму, згодом політика денацифікації була поширена на судове переслідування осіб, які публічно ставили під сумнів злочини нацизму у формі Голокосту.

У процесі подолання минулого у ФРН значну роль відігравали відновлені політичні партії – СДПН, керівництво якої повернулося з еміграції, та Християнсько-демократичний союз (ХДС), який очолив колишній бургомістр Кельна К. Аденauer. При Правлінні СДПН було створено спеціальну історичну комісію, покликану займатися відновленням історичної справедливості. Хоча до ХДС увійшла значна кількість колишніх державних чиновників, які перебували на посадах у роки нацизму, загалом лідеруючі партії ФРН дотримувалися демократичних засад, зафікованих у подальшому в Основному законі країни. Було досягнуто консенсусу стосовно невтручання політичних партій в історичні дослідження, в тому числі під час їх перебування при владі.

Утім, під час «холодної війни» у ФРН тенденція до відтворення історичної правди щодо Третього рейху пробивала собі дорогу доволі повільно, а потяг до забуття в перші повоєнні роки, навпаки, був надзвичайно потужним. Потреба в кваліфікованих кадрах управлінців і ослаблення вимог денацифікації у західних окупаційних зонах уможливили те, що важливі посади в державних органах обох частин Німеччини обійняли чиновники, які працювали в державному апараті за часів нацизму. Дискусія щодо критичного перегляду минулого пожвавилася в західнонімецькому суспільстві лише після студентських масових виступів кінця 1960 рр. та в період 1970–1980 рр., зокрема після промови Федерального президента Ріхарда фон Вайцзеккера у Бундестазі 1985 р., а також у добу після об'єднання Німеччини 1990 р.

У ФРН правляча партія ХДС і її голова, Федеральний канцлер К. Аденauer, визнаючи вину гітлерівського режиму, дистанціювалися від нацистської політики і в офіційному дискурсі відстоювали непричетність широкого загалу німців до злодіянь нацистської верхівки та СС. Тому злочини Третього рейху впродовж 1950 рр. не вважалися складовою колективної пам'яті, а більшість німців згадувала про власні жертви і німецьких військових, які перебували у радянському полоні. Офіційне невизнання кордонів по Одери – Нейсе і толерування дискурсу про страждання німців-вигнанців зі східних територій були важливою складовою наративу пам'яті про Другу світову війну.

Кардинальні зміни в історичній політиці розпочалися лише в 1960 рр., що було пов'язано з виходом на арену молодої генерації німців, які не були пов'язані з нацизмом. Уособленням нового підходу до політики подолання минулого стало уклінне вибачення В. Брандта у Варшаві за злочини нацизму, що викликало неоднозначне ставлення у ФРН та за її межами.

За канцлерства Г. Коля в підході до переосмислення минулого переважав підхід, за яким нацистське минуле і його злочини не повинні домінувати в історичній пам'яті німців. І лише Федеральний президент Ріхард фон Вайцзеккер уперше 1985 р. ввів у політичний дискурс положення, що 1945 рік був не лише поразкою, а й звільненням Німеччини від нацизму.

Об'єднання Німеччини сприяло посиленню уваги до політики подолання тоталітарного минулого, в тому числі й тоталітарного режиму в колишній НДР. На противагу крайнім правим, які ще з 1970 рр. заперечували

Голокост, було прийнято низку законодавчих актів (1985, 1992, 2002 та 2005 рр.), що передбачали правову відповідальність за такі твердження.

У возз'єднаній Німеччині питанням подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті приділяється значна увага. Це стосується формування відповідного національного наративу пам'яті, відповідного історичного дискурсу та розвитку музеїної справи (мережа установ «Топографія терору» часів Третього рейху) тощо. Сучасний етап подолання тоталітарного минулого продовжується. Йому, як і раніше, притаманні не менш гострі дискусії, полеміка політичних діячів та глибоке вивчення документів повоєнних десятиліть. У 2005 р. Й. Фішер доручив комісії істориків дослідити питання стосовно нацистського минулого дипломатичного корпусу. Як з'ясувалося, більшість повоєнного штату МЗС ФРН працювала в державних структурах за часів нацизму (40% співробітників МЗС ФРН складали колишні члени НСДАП, а серед керівного складу відомства колишні становили 66%). Зовнішньополітичне відомство Західної Німеччини допомагало колишнім нацистам уникати відповідальності. За ініціативи міністра внутрішніх справ ФРН Т. де Мезьера в його відомстві теж було розпочато аналогічну перевірку.

Загальними наслідками подолання тоталітарного минулого у ФРН стали формальний розрив з нацизмом, перегляд спадщини комуністичного правління в НДР, утвердження демократичних цінностей і нової політичної культури.

Переоцінка історичної спадщини тісно пов'язана з формуванням музеїних експозицій, що мають значні просвітницьку і виховну функції. У цьому контексті відчутні зміни відбувалися у ФРН напередодні 60-ї річниці капітуляції Німеччини у 2005 р. За підтримки держави були споруджені «Пам'ятник вбитим євреям Європи», «Меморіал сінті та ромам», Меморіальний музей «Топографія терору», а також відкрито Єврейський музей, який презентує документальні матеріали про злочини Третього рейху.

Після тривалих дискусій про доцільність обтяження нових поколінь німців почуттям вини за нацистські злочини, у травні 2005 р. поблизу Рейхстагу було споруджено Центральний меморіал пам'яті євреїв Європи, які загинули в часи націонал-соціалізму. Композиція меморіалу складається з 2711 бетонних стел, між якими розташовано підземний центр інформації (виставку фотографій з родинних архівів жертв Голокосту). Увіковічення пам'яті про жертви нацизму має за мету постійне нагадування про злочини проти людства й запобігання їх проявам у майбутньому.

Засудження злочинів і відновлення історичної правди мають принципове значення для подолання психічних і ментальних травм у суспільній свідомості, адже примирення і порозуміння можливі лише в такому соціальному кліматі, в якому жертви мають право на політичне і юридичне опрацювання несправедливості.

Окрім суто ментального переходу, позначеного формуванням нової правової і політичної культури, в подоланні наслідків минулого залишилося чимало не вирішних питань, у тому числі пов'язаних з наслідками злочинів нацизму в культурній сфері. Залишається актуальною проблема повернення,

захисту і подальшого збереження культурних цінностей, викрадених націонал-соціалістами під час подій Другої світової війни. Адже з 1933 по 1945 рр. в Європі нацистами було викрадено 600 тис. творів мистецтва, із них 200 тис. – у Німеччині та Австрії, 100 тис. у Західній Європі, і 300 тис. у Східній Європі. Близько 100 тис. екземплярів ідентифікованих творів мистецтва донині не повернуті законним власникам.

У культурній сфері суттєве значення й досі зберігають кілька напрямів, пов'язаних з відновленням порушених майнових прав, незаконним переміщенням культурних цінностей та навіть реабілітацією окремих мистецьких напрямів. У цьому сенсі доцільно відзначити відновлення права нащадків єврейських родин на повернення втраченої власності, включаючи твори мистецтва. З 1990 р. спадкоємці репресованих за часів нацизму єврейських родин дістали право на відшкодування втраченого майна. Відповідальним за це є Федеральне відомство центральних служб та невирішених питань власності (BADV), питань про землю, чи про твори мистецтва.

Інший важливий напрям стосується викраденого і «трофейного», мистецтва. У сучасному німецькому історичному дискурсі існує низка термінів, які базуються на схожих, у той же час різних історичних подіях. Так, термін «викрадене мистецтво» стосується предметів культури, вилучених в умовах переслідування осіб за расовими, релігійними і політичними ознаками. «Трофейне мистецтво» – це предмети мистецтва, незаконно вивезені окупантами в умовах війни. Поряд із цим термін «викрадені нацистами твори мистецтва» («nazi looted art») охоплює як поняття військового «трофейного мистецтва», так і відчуження об'єктів мистецтва державними структурами нацистської Німеччини у населення своєї держави і державних зібрань (у випадку так званого «дегенеративного мистецтва» модерністських напрямів). Загалом такі дії були визначені Лондонською хартією міжнародного військового трибуналу 1945 р. як «Злочини проти людяності».

Твори мистецтва, викрадені під час війни, становлять складові національної пам'яті різних народів. Значна їх кількість і досі не повернута законним власникам. Багато з європейських музеїв дотепер не наважуються з'ясовувати походження багатьох експонатів, хоча Вашингтонська угода 1998 р. містить відповідні зобов'язання. У Німеччині лише 285 музеїв із 6000 визнали готовність провести детальне дослідження походження музейних експонатів.

Серед позитивних тенденцій слід відзначити, що держави-члени ЄС та деякі інші країни застосовують практику створення каталогів національних скарбів й ухвалюють правила повернення культурних цінностей, вивезених незаконним шляхом. У контексті відновлення справедливості у сфері культурної спадщини видається доцільним створення фонду викрадених творів мистецтва (за аналогією з фондом відшкодувань німецької економіки для примусових робітників).

Визнаючи важливість історичної пам'яті у формуванні суспільної свідомості та традицій громадянського суспільства, доцільно нагадати, що в країнах Європи національна пам'ять конструювалася зазвичай без урахування відповідних інтенцій у державах-сусідах. Адже те, що в одній країні могло святкуватися і прославлялося, в іншій розглядалося як чинник поразки чи приниження. Ці зауваження повною мірою стосуються формування національної пам'яті в сучасній Німеччині. При цьому, оскільки в нововічний період концепція німецької історії формувалася в межах європейського інтеграційного проекту, її конфліктні ознаки були суттєво пом'якшені з урахуванням узгоджених, спільних підходів, компромісного тлумачення складних історичних подій та переосмислення травматичних сторінок історичного минулого.

1.3. Концепція історичної пам'яті у Великій Британії

Головні атрибути британської концепції історичної пам'яті становлять інститут конституційної монархії, історично зумовлений територіальний устрій та статус розвиненої держави з тривалою імперською традицією. Досягнення в економічній, суспільній, військовій сферах вважаються похідними від забезпечення консенсусу в суспільстві, який становить підґрунтя національної єдності. У повсякденному житті суттєва увага приділяється збереженню і поглибленню історичної пам'яті на локальному та національному рівнях.

Політика історичної пам'яті втілюється у формі збереження й популяризації національної спадщини та культури. Важливу роль відіграють історичні традиції і ритуали, які об'єднують громадян і консолідують суспільство. Інститут монархії відіграє принципову консолідаційну роль. Адже король (королева) є главою держави та її збройних сил, що може оголошувати чи закінчувати війну. Король є главою Церкви Англії, очолює Співдружність та виконує повсякденні державні функції. Монах представляє націю у дні скорботи чи національних свят, як-от у День пам'яті, коли вшановують британців, загиблих у минулих війнах.

Серед урочистих церемоній провідне значення має відкриття сесії парламенту, де король (королева) у своїй тронній промові оголошує програму дій уряду. Серед меморіальних заходів консолідаційний характер має церемонія увічнення пам'яті загиблих у Першій світовій війні яка синхронно відзначається 11 листопада урядами Великої Британії, Франції та США. У цей день у Лондоні щорічно відбувається церемонія покладання вінків до Кенотафу («порожньої могили») – символічного пам'ятнику, що увічнює пам'ять загиблих. У зв'язку з Днем пам'яті проводяться тематичні заходи і музичні фестивалі. У марафонах і спортивних змаганнях беруть участь ветерани сучасних війн і цивільні.

Прикладом серйозного ставлення до політики пам'яті та значення в ній ритуалів може слугувати відзначення у Великій Британії сторіччя Першої світової війни. До підготовки урочистих заходів залучаються міністерства і відомства, національні фонди та громадські організації. У Лондоні біля